

O'ZBEK TILIDA O'ZLASHMA SO'ZLAR VA O'ZLASHMA NEOLOGIZMLAR

Yusupova Sanam Anvarovna

*Jizzax viloyati Forish tumani 33-umumta'lim maktabi Ona tili va
adabiyot fani o'qituvchisi*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8125998>

Annotation: *in this article, information is reflected on the neologisms of acquisition words and assimilation in the Uzbek language.*

Keywords: *acquisition words, suffixes, prefixes and suffixes, acquisition neologisms, pronunciation, classical languages, German and Romance languages.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilida o'zlashma so'zlar va o'zlashma neologizmlar borasida ma'lumotlar o'z aksini topadi.*

Kalit so'zlar: *O'zlashma so'zlar, suffiks, prefiks va qo'shimchalar, o'zlashma neologizmlar, talaffuz, klassik tillar, nemis va roman tillari.*

Аннотация: *В данной статье отражена информация об заимствованиях слов и заимствованных неологизмах в узбекском языке.*

Ключевые слова: *заимствования, суффиксы, префиксы и суффиксы, заимствования неологизмы, произношение, классические языки, немецкие и романские языки.*

O'zbek tili ham boshqa tillar kabi leksik jihatdan boyib bormoqda. Qardosh va noqardosh tillardan kirib kelgan so'zlar o'zbek tiliga hech qanday o'zgarishsiz qabul qilindi va muomalada qo'llanilmoqda. Undan tashqari fan va texnologiya rivoji ham o'zbek tiliga yangi so'zlarning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. O'zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so'z olmasdan faqat o'z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo'q. Bundan o'zbek tili ham mustasno emas.

Qadimdan ma'lumki o'zbek tili leksikasining tashkil topishida 3 komponent muhim rol o'ynaydi. Bular quyidagilardir:

1. Barcha so'zlar eng qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan bo'lib, o'zbek tili leksikasining rivojlanishida muhim rol o'ynaydi, bundan tashqari kundalik ishlatiladigan so'zlar va iboralar yuqoridagi unsurlarda o'z ifodasini topadi.

2. O'zlashma so'zlar, bunday so'zlar boshqa tillardan kelgan bo'lib, bular quyidagilar: arab, fors-tojik, rus, nemis, fransuz, ispan, ingliz va boshqalar. Bu so'zlaning qiziqarli tomoni shundaki, ular asosan klassik tillarning birlashmasidan hosil bo'lgan (arab, turk, fors-tojik).

3. O'zlashma neologizmlar, bu turdagi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlardan suffiks, prefiks va qo'shimchalar qo'shish orqali yasaladi.

Yuqorida ko'rsatilgan 3 komponentdan tashqari leksikaning rivojlanishiga ikkinchi darajali unsurlar ham yordam beradi. Bular:

- Onomatopeya, bir so'z shaklidan boshqa bir so'zning shakllanishi
- Qisqartirilgan so'zlar, nomlarning qisqartirilib faqat bosh harflarda ifodalanishi.
- Chet tilidagi so'zlarning tilimizga kirib kelishi va ularning ishlatilishi tilimizda ma'lum bir yangi so'zlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi va bu turdagi so'zlar guruhi o'zlashma so'zlar deyiladi.

- O'zlashma so'zlarning asosida so'zlar yotadi ya'ni o'zlashma so'zlarning shakllanishi hech qanday o'zgarishlarsiz tilimizga o'zining shakli va ma'nosi bilan kirib kelishi kuzatiladi. Masalan *bar, film, lider*.

- ko'p chilik kishilar hech qanday o'zgarishsiz, qo'shimchalarsiz o'zlashma so'zlarni yaxshi tanishadi: *bar, film, lider*, chunki bunday so'zlar o'zbek tilidagi so'zlarning funksiyasini bajaradi, ba'zi bir insonlar esa aksincha qo'shimcha olgan, o'zgarishlarga uchragan o'zlashma so'zlarni bilishmaydi. Masalan ayrim sozlarning ingliz yoki fransuz tilidan kirib kelganini qancha so'zlashuvchi biladi? Ba'zi bir o'zlashma so'zlar o'zlarining asl shaklida yoki ularga to'g'ri keladigan shaklda ifodalanadi: misol qilib fransuz tilidagi *bojole, jilet, palto*, ingliz tilidagi *punch va ponce, roastbeef va rosbif* (yoki rosbiffe) larni aytib o'tishimiz mumkin.

O'zlashma so'zlarning aksariyati bu tarjima qilingan so'zlardir. Bunday so'zlarning ikki asosiy turlari mavjud bo'l'ib, ular quyidagilardir:

Semantik, ya'ni ma'no jihatdan tarjima qilingan so'zlardir. Chet tilidan kirib kelgan so'zning ma'nosi va shakli jihatdan o'zbek tiliga tog'ri kelishi va qo'llanilishida ko'rishimiz mumkin. Masalan *confort* (uy xizmatlari) ingliz tilida *comforts* kabi ifodalanadi. Yoki o'zbek tilidagi *autoritar* so'zi bir necha yil oldin "*rendere autorevole*", ya'ni 'mustaqil ishlamoq' ma'nosini anglatadi.

To'gridan-to'g'ri tarjima kalka usulida o'zbek tiliga chet tilidan tarjima qilingan so'zlar guruhi: ingliz tilidagi *sky-scraper*; nemis tilidagi *klassen kampf*.

O'zlashma so'zlar tillar orasidagi bog'liqlikni namoyon etuvchi muhim jarayondir. O'zlashma neologizmlarning ikki tillilik (bilinguizm) bilan munosabati, so'zlovchilar tomonidan holat va joyga qarab ikki tildan foydalanish davomida ko'rinadi. O'zlashma so'zlarning kelib chiqishi xalq tili yoki boshqa tillarning ta'sirida ham yaqqol ko'rinadi, bundan tahsqari ikki tilning bir-birini qadrlashida ham namoyon bo'ladi. Bunday holat nemis va roman tillarida kuzatiladi.

O'zlashma so'zlarni muhimlik va boylik tomonidan farqlashimiz mumkin. Birinchidan so'z qachonki referent (ya'ni obyekt va g'oya, fikr) bilan birga bo'l'sa, masalan patata gaytan so'zi bo'l'ib italyan tiliga ispan tili orqali kirib kelgan yoki *caffè* so'zi turk tilidan, zero arab tilidan (roman sonlarida zero ya'ni nol mavjud bo'l'magan) tram, transistor, juke-box kabi so'zlar ingliz tilidan kirib kelgan.

O'zlashma so'zlarning boylik jihatdan stilistik va ijtimoiy holati muhim o'rin tutadi. Jamiyatni, madaniyatni, yashash sharoitini eslashga xizmat qiladi: o'zlashma so'zlarning boyligi *leader, flirt, baby-sitter, week-end* so'zlarida ko'rinadi. Ingliz tilidagi so'zlar va birikmalar ba'zida ularning qisqaligi qulaylik tug'diradi: ya'ni jurnalistika tilida, sohasida uchrab turuvchi so'zlarni tushuntirib beradi, masalan boom, show italyan tilidagi ekvivalentlari quyidagilar *show* (teatrning turi, bir necha har xil bo'g'inlardan tashkil topgan italyan tilidagi ekvivalenti sit-in ma'lum bir joyda tomoshabinlarni yig'ish).

O'zlashma so'zlar yozma va og'zaki shakllar orqali tilga kirib keladi. Tunnel so'zi yozma til orqali kirib kelgan. Agar *tunnel* so'zi og'zaki tildan kirib kelganda edi tanel deb talaffuz qilinar edi xuddi ingliz tilidagidek. *Budget* aksincha badjet deb talaffuz etiladi, chunki og'zaki tildan kirib kelgan. Shunday turdagi ingliz so'zlari borki, ular O'zbekistonda har xil talaffuz etiladi, masalan:

inglizcha talaffuz	o'zbekcha talaffuz
flirt flə:t flert	flert flirt
ingliz talaffuziga o'xshatish	o'zbekcha talaffuz

Quyidagi talaffuz turlari har xil faktorlardan kelib chiqadi, shuningdek chet tilini yaxshi bilish ham muhim o'rin tutadi. Shuni ham aytib o'tishimiz joizki o'zbek tiliga kirib kelgan ba'zi bir so'zlarga hech qanday o'zgartirishlar kiritilmagan, jumladan *flirt, leader*

va boshqa soʻzlar. Oʻzbek soʻzlashuvchilari orasida ingliz fonetikasi va anglitsizmlarni juda yaxshi oʻrnashib olishgan, yuqorida koʻrib oʻtilgan *bar, film, sport, flirt* va boshqalar kabi.

Shuni eslab oʻtishimiz joizki oʻzbek tiliga kirib kelgan ingliz oʻzlashma soʻzlari oʻzbek tilida talaffuz etilgan, xuddi shu holat italyan oʻzlashma soʻzlarida ham kuzatilgan, misol qilib shuni aytishimiz mumkinki,

Haqiqiy oʻzlashma oʻzlashma neologizm va chet tilidan kirgan soʻzning maʼnosini va koʻchma maʼnolarini toʻgʻri farqlay olishimiz zarur. Misol qilib baʼzi bir Oʻrta Sharq olimlari oʻzlashma soʻzlarni yaxshi eslay olishgan, ammo ularni talaffuz eta olishmagan shu vaziyatda ular soʻzlarning koʻchma maʼnolarini qoʻllashgan.

Oʻzlashma neologizmlarga nimalar kiradi? Ot, feʼl va sifat soʻz turkumlariga oid soʻzlar kiradi. Oʻzlashma feʼllar va sifatlar ikki lingvistik tor maʼnoda uygʻunlashadi va bundan tashqari bilimgvistik sharoitni yaratadi. Yana shuni ham aytib oʻtishimiz joizki oʻzlashma soʻzlar morfologiyaning elementlari ham deyiladi.

Zamonaviy lingvistika oʻzlashma neologizmlarni (yunoncha “neos” yangi va “logos” soʻz) lingvistika evolyutsiyasining asosiy personaji sifatida taʼkidlaydi. Yangi soʻz bu leksikaning boyishi demakdir. Yangi soʻzning shakllanishidagi barcha jarayonlar neologiya deb ataladi.

Oʻzlashma neologizmlar qayerda xabar va yangiliklar tezlikda tarqalsa oʻsha hududlarda tez shakllanadi va rivojlanadi. Yuqorida aytib oʻtilganidek oʻzlashma neologizmlar tilda mavjud soʻzlardan, qisqartirilgan soʻzlardan, acronimlardan va bir soʻzning tovushlarini oʻzgartirish orqali ham yasaladi.

Oʻzlashma neologizmlarning tilda paydo boʻlishi va yoʻqolishi uning tilga qabul qilinganligida yoki lugʻatlardan joy olganligida namoyon boʻladi. Agar oʻzlashma neologizmlar jamiyat fuqarolari tomonidan qabul qilinib foydalanilayotgan boʻlsa, bu oʻzlashma neologizmlar lingvistika va lugʻatshunoslikda ham qabul qilingan hisoblanadi. Oʻzlashma neologizmlarning paydo boʻlishi tilning rivojlanishida, oʻzgarishida oʻzining muhim oʻrniga ega. Tilda oʻzlashma neologizmlarning quyidagi turlari kuzatiladi:

oʻzgaruvchan – yangi maʼnoli, birgina madaniyat vakillari tomonidan tor maʼnoda qoʻllanilgan oʻzlashma neologizmlardir.

tarqalgan – jamiyat tomonidan ishlatiladigan, ammo hali lingvistik jihatdan qabul qilinmagan oʻzlashma neologizmlar.

Turgʻun, stabil – barcha taniydigan, foydalanadigan va davomiylikga ega oʻzlashma neologizmlar.

Oʻzlashma neologizmlarning quyidagi koʻrinishlari mavjud:

Ilmiy – ilm-fanda yaratilgan yangi termin yoki qoidalarga tasnif berish uchun yaratilgan soʻzlar guruhi.

Texnologik – yangi texnika va texnologiyaning paydo boʻlishi bilan isteʼmolga kiritilgan soʻzlar jamlanmasi.

Siyosiy – siyosatga va iqtisodga kiritilgan yangi termin va buyruqlarni ifodalashda keng qoʻllaniladigan soʻzlar.

Keng tarqalgan, popular – ommaviy axborot vositalari orqali tarqalgan.

Arab tilidan oʻsimliklar va sabzavotlarning nomlari, jumladan: apelsin, baqlajon, ismaloq, shakar, artishok-oʻsimlik turi, paxta; savdo-sotiqqa taalluqli soʻzlar guruhi: ***magazin*** (doʻkon, ombor), ***tara*** (chegirma), ***tarif*** (tannarx), dengizchilikga oid soʻzlar: ***arsenal*** (qurol-yaroq ombori) kirib kelgan.

Yunon, hind va forslarning madaniyatini saqlab qolishgan arablar fan va madaniyat choʻqqisini zabt etdilar. Arablar tufayli bir qancha arabizmlar yuzaga keldi, quyidagilar

shular jumlasidandir, matematika faniga oid soʻzlar: *algebra algoritm, sifra* (raqam), *zero* (nol); astronomiyaga oid: *almanax, taqvim* (kalendar), “*apogee*” (yuqori nuqta), *nodir* (nodir nuqtasi), *zenit* (zenit); sanoat va texnikaga oid soʻzlar: *alkimyo, eliksir, canfora* (mazut), *talk, alcali* (ishqorli tuz), shaxmat oʻyiniga oid: *alfier* (fil). Baʼzi bir arabizmlar uzoq tarixga ega boʻlib, bular: kolba – *shisha idish, alkimyolardir*. Yuqoridagi soʻzlarning oʻzlashish jarayonining koʻp holatlarida soʻzlarning maʼno jihatdan oʻzgarishini koʻrishimiz mumkin.

Vaqt oʻtishi bilan yana bir qancha arabizmlar oʻzbek tiliga kirib kelgan, bular: *piyola, qirmizi, madrasa* kabilardir.

Adabiyotlar:

1. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent, 2010.
2. Mengliyev B., Xoliyorov Oʻ. Oʻzbek tilidan universal qoʻllanma. T., 2008.
3. Shukurov O, Boymatov B. Oʻzbek tilining maʼnodosh soʻzlar lugʻati. T., 2009.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. T., 2006.